

dr hab. Anna Pachowicz, prof. AT

Akademia Tarnowska

e-mail: a_pachowicz@atar.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-0977-6150>

Razem przez wieki w jednym mieście. Wybrane zagadnienia z dziejów społeczności żydowskiej w Tarnowie

Together Through Centuries in One City:
Selected Aspects of Jewish Community Life in Tarnów

Summary

The history of the Jewish community in Tarnów can be traced back to the 15th century. From that time until the 20th century, Poles and Jews coexisted in this Galician city, engaging in shared work, observing their respective religious festivals, and partaking in communal leisure activities. This article primarily seeks to present an image of the Jewish community as an integral element of Tarnów's historical narrative, and to examine the dynamics of Polish-Jewish relations within the city. For over six centuries, these relations were largely amicable, notwithstanding certain challenging periods, such as when the proprietor of Tarnów, as a privately held town until 1772, exercised authority over the rights of the Jewish community, possessing the prerogative to prohibit Jewish settlement and entry, or to impose restrictions on trade. This article identifies several notable Jewish figures for whom Tarnów served as either a place of birth or a location of professional activity. The discussion concludes with a reflection on the most tragic episode in the history of Tarnów's Jewish community: the period of the Second World War and the extermination of thousands of its inhabitants, for whom this city represented their home. In the contemporary landscape of Tarnów, the legacy of its Jewish inhabitants is evoked by, inter alia, the Jewish cemetery, the bimah, the ritual bathhouse, and the mezuzahs affixed to doorframes.

Keywords: Tarnów; Jews in Tarnów; Polish-Jewish relations

Streszczenie

Dzieje społeczności żydowskiej w Tarnowie sięgają XV wieku. Odtąd do XX wieku Polacy i Żydzi w tym galicyjskim mieście żyli obok siebie, pracowali, obchodzili swoje święta, spędzali czas. Celem artykułu jest przede wszystkim ukazanie obrazu społeczności żydowskiej, która na przestrzeni dziejów wpisywała się w historię Tarnowa, a także relacji polsko-żydowskich w tym mieście. Relacje te przez ponad sześć wieków układały się na ogół poprawnie, mimo że bywały okresy trudne, np. kiedy właściciel Tarnowa, jako miasta prywatnego do 1772 roku, decydował o prawach spo-

leczności żydowskiej i miał prawo zabronić osiedlania się oraz przyjmowania Żydów w mieście czy też wydać zakaz handlu. W artykule wskazano postaci kilku wybitnych Żydów, dla których Tarnów był albo miastem rodzinnym albo miejscem pracy. Przedstawiane rozważania zakończono odniesieniem do najtragiczniejszego momentu w dziejach tarnowskiej społeczności żydowskiej, czyli okresu II wojny światowej, czasu zagłady tysięcy mieszkańców, dla których to miasto było ich miejscem na ziemi. We współczesnym krajobrazie Tarnowa o obecności jego żydowskich mieszkańców przypominają m.in. cmentarz żydowski, bima, łaźnia czy też mezuzy w futrynach drzwi.

Słowa kluczowe: Tarnów; Żydzi w Tarnowie; relacje polsko-żydowskie

Z historii tarnowskiej społeczności żydowskiej

Tarnów lokowany przez Spicymira herbu Leliwa na podstawie dokumentu króla Władysława Łokietka z 7 marca 1330 roku do 1772 roku pozostawał miastem prywatnym, w związku z tym o jego losach decydował każdy jego właściciel.

Społeczność żydowska była obecna w strukturze narodowościowej Tarnowa od końca XV wieku do XX wieku¹. Celem artykułu jest ukazanie obrazu tej społeczności w mieście, roli, jaką odgrywała, oraz wzajemnych relacji z mieszkańcami, które wytworzyły się na przestrzeni wieków. Refleksja nad wybranymi aspektami wspólnej egzystencji polsko-żydowskiej w okresie sześciu wieków wpisuje się w charakterystykę tego środowiska, które pozostawiło trwałe ślady w perspektywie miasta.

Pierwszą wzmiankę o przedstawicielu społeczności żydowskiej w Tarnowie można odnaleźć w aktach sądu grodzkiego we Lwowie z 17 grudnia 1445 roku, w których wymieniony jest Żyd Kalef z Tarnowa, a w dokumencie z 1498 roku opisane zostały kramy sukienne należące do osadników żydowskich. Natomiast druga wzmianka pochodzi z dokumentu z 1498 roku opisującego uposażenie Jana Amora Tarnowskiego dla kanonii św. Barbary przy tarnowskiej kolegiacie. Stanowiły je m.in. cztery grzywny z łaźni tarnowskiej, cztery grzywny z jatek — kramów sukienniczych od katolików i niekatolików, a także Żydów². Ich liczba w kolejnych latach znacznie się zwiększała.

W rejestrze osiedli żydowskich Korony z 1507 roku widniała gmina wyznaniowa utworzona przez tarnowskich Żydów³. Od XVI wieku w granicach miasta liczba osadników żydowskich zwiększała się dzięki poparciu dziedziców miasta. 4 maja

¹ F. Kiryk, *Miasta regionu tarnowskiego — Tarnów, Tuchów, Ciężkowice do końca XVI w.*, w: *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 1: *Czasy przedrozbiorowe*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów 1981, s. 266–267; *Sejm Czterech Ziem. Źródła*, oprac. J. Goldberg, A. Kaźmierczyk, Warszawa 2011, s. 55–407.

² K. Bańburski, J. Bogacz, J. Koziół, *Żydzi w Tarnowie. Świat, którego nie ma*, Tarnów 2003, s. 6.

³ J. Półwiartek, *Skupiska żydowskie w Galicji u schyłku XVIII w.*, w: *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 149–157; M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce w 1507 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1974, nr 3, s. 14; W. Baliński, *Miasto Tarnów pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym i naukowym*, Tarnów 1831, s. 23–24.

1581 roku Żydzi uzyskali przywilej od ówczesnego właściciela miasta Tarnowa księcia Konstantego Wasyla Ostrońskiego (1524–1608) pozwalający na sprzedaż w domach, kramach, a także na rynku i zapewniający wyłączenie spod jurysdykcji tarnowskiej oraz gwarantujący bezpieczeństwo synagogi i cmentarza. Książę pod karą grzywny 500 zł polskich zabronił niepokojenia Żydów i napadania na te obiekty⁴. Dzięki poparciu właścicieli miasta w połowie XVI wieku mieszkało w Tarnowie co najmniej kilka rodzin żydowskich we wschodniej dzielnicy miasta. Natomiast w 1633 roku wydano dekret zabraniający przyjmowania Żydów do miasta oraz zakazujący im zajmowania się handlem, szynkarstwem i dzierżawami. Książę Ostroński 3 lipca 1637 roku przywrócił społeczności żydowskiej wszystkie przywileje nadane wcześniej (pozwolenie na handel wszelkimi towarami w domach, na rynku i na kramach, na pędzenie gorzałki w szynkach), ze swoich zobowiązań wycofał się w 1654 roku. W latach 60. tego stulecia miasto uległo zniszczeniu, nastąpiła degradacja gospodarcza, spłonęła synagoga przy ul. Żydowskiej (odbudowano ją w latach 1661–1667).

W 1670 roku Żydzi płacili jedną czwartą podatków miejskich, zasiedlali dwanaście domów, płacąc z nich podymne, w dwóch trzecich ponieśli również koszty budowy wodociągu miejskiego. W latach 1673–1674 Tarnów zamieszkiwało stu pięćdziesięciu dwóch podatników żydowskich, w 1676 roku — stu dwudziestu.

W związku z trudną sytuacją panującą w mieście książę Paweł Karol Sanguszkowski 30 października 1723 roku zdecydował się potwierdzić wszystkie dotychczasowe prawa i przywileje, wezwał także właścicieli pustych placów w Tarnowie, aby je zabudowali w ciągu roku i sześciu tygodni, zwalniając ich jednocześnie z zapłaty podatków przez pięć lat⁵. Żydzi uzyskali wówczas zgodę na osiedlanie się w mieście i zasiedlanie pustych placów wokół ul. Żydowskiej. Według zarządzeń księcia z 1737 roku Żydzi w Tarnowie płacili połowę ciężarów podatkowych w mieście, mimo że wówczas nie stanowili jeszcze połowy ludności⁶. Od 1738 roku podwyższono im podatek główny z 200 złp do 320 złp, jednocześnie otrzymali różne przywileje handlowe, do miasta mogli przybywać także Żydzi obcy⁷. W latach 30. XVIII wieku byli najbardziej zaradną, przedsiębiorczą, rozwijającą się grupą, wykorzystującą brak konkurencji lokalnego mieszczaństwa.

Przeciwnie napływowi Żydów do miasta i tak szybkiemu rozwojowi tej społeczności było duchowieństwo katolickie w państwie polskim. Podobna sytuacja w tym

⁴ W 1670 roku i w 1684 roku aż do okresu powojennego potwierdzano przywilej z 1581 roku. K. Bańburski, J. Bogacz, J. Kozioł, *Żydzi w Tarnowie*, s. 8.

⁵ Tamże, s. 16.

⁶ Tamże.

⁷ Więcej informacji na ten temat: I. Schipper, *Żydzi w Tarnowie do końca XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, 19 (1905), nr 2, s. 228–239.

czasie miała miejsce w Europie. Biskup krakowski Felicjan Szaniawski w trakcie wizytacji kolegiaty tarnowskiej w 1725 roku przygotował instrukcję *Do ludu i pospólstwa tarnowskiego*, w której napisał, że

Pan na Tarnowie winien baczyć na to, aby Żydzi nie rozszerzali się poza ulicę Żydowską, ani swej bóżnicy pod żadnym warunkiem nie odmawiali. Podczas świąt chrześcijańskich nie wolno Żydom handlować, ani trunków sprzedawać⁸.

Pomimo ostrzeżeń biskupa i nieufności wobec Żydów chrześcijanie kontaktowali się z nimi, a kapituła kolegiacka lokowała depozyty pieniężne w synagodze tarnowskiej na 7%⁹.

Około 1740 roku zaczęły powstawać w Tarnowie żydowskie cechy rzemieślnicze, które musiały opłacać się cechom chrześcijańskim. Kwoty były różne, m.in. chrześcijański cech krawiecki wyłudził od żydowskiego 1200 złp w latach 60. XVIII wieku.

Według danych z 1765 roku w mieście mieszkało 900 Żydów w 31 kamienicach przy ul. Żydowskiej i ul. Piłźnieńskiej (dziś ul. Wekslarska)¹⁰.

W 1767 roku rzeźnicy tarnowscy pozwolili żydowskim otworzyć kolejną jatkę mięsną, w której mięso miało być sprzedawane tylko Żydom. Cech chrześcijański pobierał jednak osiem funtów łożu¹¹. Mimo wielu restrykcji i ograniczeń cechy chrześcijańskie nie wytrzymywały konkurencji z żydowskim rzemiosłem.

Po pierwszym rozbiórze Polski, od 1772 roku Tarnów znalazł się pod zaborem austriackim. Społeczność żydowska stanowiła w nim 34% ogółu osób zamieszkujących miasto. Na początku XVIII wieku wzrosło znaczenie handlu i rzemiosła żydowskiego, a osadnictwo żydowskie zaczęło skupiać się we wschodniej części Tarnowa. Tylko Żydzi zamieszkiwali ulice: Lwowską, Żydowską, Wekslarską, a w 90% Wałową, Bernardyńską, Brodzińskiego, Zdrojową (obecnie Goldhammera), Nową, Szpitalną, Koszarową (obecnie A. Mickiewicza), Szeroką oraz Burek¹².

Niewątpliwie Żydzi w Tarnowie stanowili grupę mieszkańców bardzo zróżnicowanych pod względem finansowym. Najbogatsi mieli własne firmy, warsztaty, kamienice, sklepy, a ubożsi mieszkali w innych, gorszych warunkach. Świadczyć o tym może opis wyglądu niektórych budynków wzniesionych przy ulicach zamieszkiwanych przez Żydów. Idąc od Bramy Piłźnieńskiej w kierunku Grabówki, przechodziło

⁸ K. Bańburski, J. Bogacz, J. Kozioł, *Żydzi w Tarnowie*, s. 17-18.

⁹ F. Herzig, *Katedra niegdyś Kolegiata w Tarnowie wraz z krótką wzmianką o innych kościołach tarnowskich. Szkic historyczny na pamiątkę 500. rocznicy istnienia tegoż kościoła*, Tarnów 1900, s. 119.

¹⁰ *Hrabstwo Tarnowskie Sanguszków. Studia i materiały źródłowe*, cz. 1, Tarnów 2001, s. 168-169.

¹¹ S. Wróbel, *Cudzoziemcy w Starym Tarnowie*, „Rocznik Tarnowski”, 1990, s. 14-15.

¹² A. Bartosz, *Tu był tarnowski sztetl*, w: *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, red. M. A. Murzyn, J. Purchla, tłum. M. Myszkiewicz, J. Czudec, Kraków 2008, s. 345.

Fot. 1. Ul. Forteczna w Tarnobrzegu.

Źródło: Zbiory archiwalne Działu Historii Muzeum Ziemi Tarnobrzezkiej.

Fot. 2. Plac Chlebowy, od 1878 roku — Piekarni; od 1884 roku do dziś — Rybnia.

Źródło: Zbiory archiwalne Działu Historii Muzeum Ziemi Tarnobrzezkiej.

Fot. 3. Ul. Żydowska w Tarnobrzegu.
Źródło: Zbiory archiwalne Działu Historii Muzeum Ziemi Tarnobrzegskiej.

Fot. 4. Ul. Piekarska w Tarnobrzegu.
Źródło: Zbiory archiwalne Działu Historii Muzeum Ziemi Tarnobrzegskiej.

się przez najbardziej zaludnioną część miasta, zawsze panował tam zgiełk, ruch, rozwijał się handel i można było dostrzec zły stan trotuarów, wyszczerbanych z wystającymi kamieniami i dołkami,

na których można było dobrze karku nakręcić, a tuż przy tymże stoją i leżą realności, a to niejakiemu Rosenzweiga, która spulchniała i w ziemię wkleśła, następnie Lichtblaua, a raczej Zimmermana Stieglitza i Leibla, ta ostatnia z frontu murowana, a wewnątrz i ściana zachodnia ze spróchniałych kawałeczków desek zlepiąca, patykami podpierana, gdzie za najmnieszem kopniakiem bota wszystko może runąć¹³.

O kwestii pomocy ubogim Żydom debatowano m.in. podczas posiedzenia Rady Miasta Tarnowa 20 listopada 1884 roku. Wówczas radny Abraham Westreich wniósł, aby najubożsi otrzymywali 250 złr, które zwierzchność gminna sama powinna rozdzielić, nie zaś za pośrednictwem przełożenia wyznaniowego. Swoją propozycję motywował tym, iż ubodzy powinni wiedzieć, od kogo otrzymują zapomogę. Za wnioskiem tym opowiadał się radny Styła, przeciwko natomiast wypowiedzieli się radni: Rubin, dr Glaser i Trzaskowski. R. Szeligowski wniósł o wybór dwóch członków z grona Rady, którzy byłiby obecni przy rozdzielaniu owej zapomogi w magistracie i zaproponował Westreicha i Rubina; wniosek ten przyjęto¹⁴.

Z każdym rokiem wzrastała także liczba Żydów w mieście. Według kolejnych spisów ludności w 1830 roku populacja ludności żydowskiej wynosiła 1200, w 1890 roku — 11 400, w 1921 roku — 15 608, w 1931 roku — 19 330.

W wyniku wyborów przeprowadzonych w dniach 25–26 października 1881 roku do wyznaniowej gminy izraelskiej wybrano członków do zarządu funduszami tej gminy. Radnymi zostali: Aberdam Mendel (249 głosów); Bloch Szymon (252)¹⁵; Brandstätter Markus Dawid (248); Frankel Jakób sen. (251); Hollander Mayer (246); Haber Salomon Mendel (248); Ingber Natan (241); Laon Mojżesz Dawid (250); Merz Herman (251); Mayerhof Hirsch (248); Maschler Mendel (199); Margulies Józef (251); Silbiger Juliusz (246)¹⁶; dr Ringelheim Adolf (250); Rubin Mojżesz (231); dr Salomon Föbus (252); Stegmann Lipe (249); Sprung Juda (244); Wechsler Mojżesz (251); Wittmayer Hirsch (249); Zins Salomon (242). Na zastępców radnych zostali wybrani: Fischer Bernard (244); Goldman Izak (249); Kleinman Selig (250); Rappaport Szymon (244); Fast Dawid (247); Schwarz Józef (241); Wasserman Mayer (250).

¹³ „Orzeł”, 1882, nr 2, 15 czerwca, s. 5.

¹⁴ „Unia”, 1884, nr 24, 30 listopada, s. 4.

¹⁵ „Orzeł”, 1882, nr 11, 1 listopada, s. 5.

¹⁶ Radny trzech kadencji od 1900 roku, 1911–1912 wiceburmistrz. L. Hońdo, *Silbiger Juliusz*, w: *Encyklopedia Tarnowa*, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010, s. 394.

W 1885 roku Żydzi uzyskali pełnię praw obywatelskich w monarchii austriackiej. W Tarnowie zorganizowali dobrze działającą gminę żydowską, wzniesli dwie synagogi, utworzyli około 40 domów modlitwy, powołali różne instytucje charytatywne, kulturalne oraz otworzyli szkoły. W mieście działały partie polityczne, liczne stowarzyszenia kulturalne, szkoły, kluby sportowe, ukazywała się prasa żydowska.

Od 1887 roku w mieście zaczęło działać stowarzyszenie syjonistyczne „Odrodzenie” (Hatchija), które później zmieniło nazwę na „Syjon”, a od 1891 roku przy ul. Wekslarskiej 3 — Galicyjskie Towarzystwo dla Prac Kolonizacyjnych w Palestynie. Syjonistyczny ruch rozwijał się w Tarnowie bardzo prężnie w latach 90. XX wieku; miasto stało się głównym jego punktem. Abraham Salz w 1897 roku utworzył stowarzyszenie „Miłość Syjonu” (Ahawat Syjon); głównym jego celem było założenie nowego osiedla w Palestynie, w którym mogliby zamieszkać przede wszystkim Żydzi pochodzący z Galicji. Przed 1884 rokiem rozpoczęła swoją działalność frakcja organizacji Mizrachi, która odrodziła się ponownie w 1906 roku.

Rada gminy wyznaniowej w Tarnowie na posiedzeniu w dniu 15 grudnia 1907 roku uchwaliła wniosek — protest radnego Leona Schwanenfelda:

Rada wyznaniowa przyłącza się do protestu narodu polskiego przeciw projektom rządu pruskiego mającym na celu odebranie ziemi ojczystej i języka żywemu narodowi, które piętnuje nie tylko jako oburzające bezprawie, ale wprost jako środek barbarzyński, urągający cywilizacji europejskiej¹⁷.

Radny zgłosił ponadto wniosek, aby uczcić jubileusz 60 lat panowania cesarza Franciszka Józefa I, zakładając instytucję humanitarną. Wyrażono podziękowanie dla dr. Ellbogena — adwokata z Wiednia, za publiczną inicjatywę przeciw wrogiej żydostwu tendencji dopatrywania się

w zasądzeniu Leopolda Hilznera mordu rytualnego, przeciw czemu najświatlejsi myśliciele, mężowie nauki swój głos podnosili, a żydzi insynuację tę jako tendencyjne oszczerstwo piętnowali¹⁸.

W 1907 roku Tarnów znalazł się w grupie miast galicyjskich, w których liczba ludności żydowskiej wzrastała i wynosiła ponad 10 000. Najwięcej Żydów mieszkało we Lwowie (43 412) i Krakowie (25 430), a w innych miastach liczebność tej społeczności przedstawiała się następująco: Kołomyja — 16 417, Stanisławów — 13 826, Tarnopol — 13 330, Przemyśl — 13 319, Tarnów — 12 484, Brody — 11 854¹⁹.

¹⁷ „Jedność”, 1908, nr 2, s. 7.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże, nr 5, s. 5.

W mieście funkcjonowały prywatne szkoły żydowskie — chedery dla chłopców w wieku 4–13 lat w prywatnych mieszkaniach, za naukę nauczyciele pobierali wynagrodzenie od rodziców. Dla dzieci z najuboższych rodzin oraz dla sierot funkcjonowała szkoła Talmud Tora utrzymywana przez gminę żydowską; działała także jeziwa kierowana przez rabina. Religijnym wychowaniem dziewcząt zajmowała się szkoła Bejs Jakow; partia Mizrachi prowadziła szkołę Jachwe. Pod koniec XIX wieku w mieście funkcjonowały szkoły publiczne. Do wybuchu I wojny światowej działała szkoła prywatna Maurycego Hirscha, po zakończeniu wojny była prywatną szkołą ludową, gimnazjum i liceum stowarzyszenia Safa Berura (w 1918 roku otworzyło dom sierot i przedszkole, od 1923 roku szkołę) oraz prywatne gimnazjum żydowskie. W Tarnowie była także Szkoła Przysposobienia Kupieckiego Henryka Rauscha²⁰.

Warto wspomnieć także o wytwórcach pochodzenia żydowskiego, którzy w Tarnowie do 1914 roku zajmowali się produkcją kapeluszy, największą w monarchii austro-węgierskiej. Wyroby z Tarnowa eksportowano na Bałkany, a nad ich produkcją pracowało około 600 osób. Przemysł konfekcyjny w mieście także zdominowali Żydzi, funkcjonowało 60 przedsiębiorstw, które w większości były niewielkimi zakładami zatrudniającymi członków rodzin²¹. Działały także 32 zakłady krawieckie, 5 konfekcji damskiej, 7 bieliźniarskich, 3 gorseciarskie²².

Ślady społeczności żydowskiej na planie miasta Tarnowa

Wraz ze wzrostem liczby ludności w krajobrazie miasta zaczęły powstawać różne obiekty należące do Żydów. Jednym z nich był utworzony w XVI wieku cmentarz gminy żydowskiej, zajmujący 3,2 ha (znajduje się na nim 3000 nagrobków, najstarszy datowany na 1677 rok). Oryginalna brama cmentarna od 1991 roku stanowi część ekspozycji Muzeum Holocaustu w Waszyngtonie. Obok wejścia na cmentarz znajduje się pomnik autorstwa Dawida Beckera wykonany ze złamanej kolumny Synagogi Nowej odsłonięty 11 czerwca 1946 roku. Na kolumnie został umieszczony napis w języku hebrajskim: „a słońce świeciło i nie wstydziło się”²³.

Kolejnym budynkiem był szpital, którego akt fundacyjny został podpisany 26 stycznia 1842 roku przez starostę tarnowskiego Józefa Breinla von Wallensterna, burmistrza Ignacego Hinglera oraz przedstawicieli kahału — naczelnego rabina Dawida Rappaporta i lekarza powiatowego Eduarda Kellermana. Zapisano w nim, że placówka utrzymywała się z dochodów z łaźni, opłat z bożnic i domów modlitwy oraz

²⁰ L. Hońdo, *Szkoły żydowskie*, w: *Encyklopedia Tarnowa*, s. 91.

²¹ Relacje ustne Aleksandra Szarleja.

²² A. Bartosz, *Tu był tarnowski sztetl*, s. 345–347; relacje ustne Aleksandra Szarleja.

²³ Jest to cytat z wiersza Chaima Namana Bialika o pogromie Żydów w Kiszyniowie w 1903 roku.

z kwest, szpital wsparli też filantropi żydowscy, np. Debora Menkes-Weksler²⁴, która zapisała szpitalowi dwie kamienice czynszowe. W 1884 roku szpital wykupił działkę obok sięgającą ul. Szpitalnej, a w 1913 roku wybudowano tam pawilon na 80 łóżek.

Synagoga Tempel powstała przed 1878 roku w pierzei zachodniej ul. św. Anny, wygłaszano w niej kazania w języku polskim, a chórowi wykonującemu pieśni towarzyszyły organy²⁵. Została zniszczona przez Niemców w listopadzie 1939 roku.

Mykwa — łaźnia żydowska — do XIX wieku funkcjonowała przy Starej Synagodze we wschodniej pierzei pl. Rybnego, ze względu na jej zły stan techniczny zdecydowano o jej sprzedaży miastu na powiększenie pl. Rybnego. Uzyskane w ten sposób środki pieniężne gmina żydowska przeznaczyła na zakup gruntu pod nową łaźnię przy ówczesnym pl. Dożywocie²⁶. Budowę według planu Szczęsnego Zaremby w stylu mauretańskim rozpoczęła w 1900 roku spółka tarnowskich budowniczych Franciszka Hackbeila starszego i Michała Mikosia. W 1904 roku została oddana do użytku.

W 1904 roku przy ul. Zdrojowej pod nr. 3 Herman Soldingier otworzył okazały hotel. Budynek wyróżniał się bogatymi zdobieniami, np. na pierwszej kondygnacji, elementami płaskiej dekoracji secesyjnej, a także ozdobnymi zwieńczeniami obramowań okiennych²⁷. W okresie okupacji niemieckiej zamieszkali w nim niemieccy żołnierze, po jej zakończeniu znalazła się tam gmina żydowska, a później dom modlitwy²⁸.

Obiektem widocznym ze znacznej odległości ze względu na złotą kopułę górującą nad krajobrazem miasta była Synagoga im. Franciszka Józefa, której budowę według planu architekta Władysława Ekielskiego rozpoczęto w 1848 roku. Otwarto ją 18 sierpnia 1908 roku w dniu urodzin cesarza Franciszka Józefa I, dlatego też nazywano ją także Jubileuszową lub Nową²⁹. Na uroczyste otwarcie przybyli przedstawiciele wszystkich urzędów autonomicznych, państwowych, wojskowych, dr Eliasza Goldhammer — przewodniczący komitetu budowy, oraz rabin A. Schnur. Synagogę, którą „stanowi budynek monumentalny, stylu bizantyjskiego, bogato zdobiony złotem, brązem i marmurem”³⁰, wzniesiono na planie prostokąta; trójnawową salę główną od naw bocznych oddzielał od głównej rząd zdobionych kolumn, natomiast ściany frontową

²⁴ Była córką Chaima Józefa i Hendli Wechsler, a żoną Menke Wechslera.

²⁵ L. Hońdo, *Tempel*, w: *Encyklopedia Tarnowa*, s. 459.

²⁶ 13 czerwca 1940 roku zamknięto w niej siedmiuset pięćdziesięciu trzech więźniów wywiezionych następnego dnia do KL Auschwitz w pierwszym transporcie. L. Hońdo, *Łaźnia żydowska*, w: *Encyklopedia Tarnowa*, s. 248.

²⁷ Przy tej ulicy również pod nr. 5 mieściła się siedziba Żydowskiego Towarzystwa Kredytowego, na ścianie kamienicy z nr. 6 są widoczne reklamy w języku polskim i żydowskim.

²⁸ Przeniesiony na początku lat 60. XX wieku do ostatniej czynnej w Tarnowie synagogi w mieszkaniu Abrahama Ladnera przy ulicy Goldhammera 1. Budynek został całkowicie przebudowany i stracił pierwotny wygląd, urządzono w nim Hotel Leliwa, od 1975 roku siedzibę Komitetu Wojewódzkiego PZPR, współcześnie mieści się w nim Rada Miejska. *Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 8: *Zawale*, red. S. Potępa, Tarnów 2001, *passim*.

²⁹ Relacje ustne Aleksandra Szarleja.

³⁰ „Jedność. Organ Żydów Polskich”, 1908, nr 35, s. 6.

i ołtarzową zwieńczono trójkątnym murem. Aron ha-kodesz mieścił się na wschodniej ścianie, a na środku — Bima. Całe wnętrze nawy głównej oświetlały duże żyrandole.

Wybitni Żydzi w historii miasta Tarnowa

Ze społeczności żydowskiej w Tarnowie wywodziło się wiele zasłużonych, znanych i cenionych postaci. Ich związki z miastem były różne: tu się urodzili, mieszkali, uczyli, przyjechali podjąć pracę albo pełnić określone funkcje. Wiele osób pochodzących z miasta znanych było nie tylko lokalnie, lecz także na ziemiach polskich i w świecie³¹. Nie sposób wymienić wszystkich.

Wśród urodzonych w Tarnowie³² i tych, którzy potem opuścili miasto, był m.in. syn kupca Izraela i Karoliny Adler — Józef Oettinger (1818–1895)³³, który po śmierci ojca przeprowadził się z matką do Krakowa. Kiedy miał pięć lat, zmarła mu matka. Ukończył gimnazjum w Krakowie, w 1836 roku rozpoczął studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego, w 1838 roku przeniósł się na Wydział Lekarski i w 1843 roku uzyskał dyplom doktora medycyny. Pracował jako asystent w szpitalu żydowskim w Krakowie, w 1850 roku uzyskał tytuł doktora chirurgii, w 1863 roku, na podstawie pracy *Umiejętność lekarska wobec szkół, a w szczególności wobec urojonej szkoły dawnej i nowej* (Kraków 1863) uzyskał stanowisko docenta prywatnego. W kręgu jego zainteresowań naukowych pozostała historia medycyny, prowadził wykłady w klinikach okulistycznej i lekarskiej. 18 lutego 1873 roku uzyskał tytuł profesora na UJ. Opublikował około pięćdziesiąt prac z zakresu historii medycyny i biografistyki. Był współzałożycielem i redaktorem pisma „Przegląd Lekarski”, a także współzałożycielem Towarzystwa Lekarskiego Krakowskiego, członkiem m.in.: Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, Towarzystwa Lekarzy Polskich, Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego, członkiem nadzwyczajnym Akademii Umiejętności. Angażował się w działalność społeczną i patriotyczną, był radnym miejskim, w 1848 roku reprezentował gminę żydowską w krakowskim Komitecie Narodowym, kierował zbiórką

³¹ Archiwum Narodowe w Krakowie Oddział w Tarnowie (dalej: ANK OT), Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Tarnowie 1849–1942, sygn. 33/276/1-140; A. Pachowicz, *Środowisko inteligencji żydowskiej w Tarnowie w latach 1772–1918 (wybrani przedstawiciele)*, „Galicja. Studia i Materiały”, 11 (2024), s. 498–510.

³² Byli to m.in.: Mordechaj Dawid Brandstaetter (Brandstätter, Brandstädter) — pisarz poeta; Leon Kelner — tłumacz, profesor anglistyki; Teodor Herzl — polityk; Leon Kelner — polityk; Chaim Najger — polityk; Ischak Schipper — historyk; Baron Salo — historyk; Zwi Ankori — historyk; Adolf Rudnicki — pisarz; Aleksander Plutzer — malarz; Dawid Beker — rzeźbiarz; Abba Fenichel — rzeźbiarz. A. Bartosz, *Tu był tarnowski sztetl*, s. 347–349.

³³ *Krakowianie. Wybitni żydzi krakowscy, w XIV–XX w.*, red. A. Kutylak, Kraków 2006, s. 100–103; M. Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, t. 2: 1656–1868, Kraków 1936, s. 663, 675–690, 702.

funduszy na rozbudowę szpitala żydowskiego w Krakowie. W 1888 roku został kawalerem Orderu Franciszka Józefa.

W Tarnowie urodził się także adwokat, finansista Arnold Haim Rappaport-Porada (1840–1907). Po ukończeniu Gimnazjum św. Anny w Krakowie w latach 1858–1861 studiował prawo na UJ, potem w 1862 roku w Wiedniu³⁴ prawo i ekonomię polityczną, uzyskując w 1863 roku stopień doktora na podstawie rozprawy *Zdanie ze wszystkich gałęzi prawa i umiejętności politycznych* (tekst opublikowany w Krakowie w tym samym roku); od 1870 roku prowadził własną kancelarię adwokacką w Krakowie, od 1874 roku był członkiem: Wydziału Izby Adwokackiej w Krakowie (1877–1879 wchodził do jej rady dyscyplinarnej), rad nadzorczych Galicyjskiego Zakładu Kredytowego Ziemskiego w Krakowie oraz Galicyjskiego Towarzystwa Parcelacji i Budowy w Krakowie, Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Krakowie, Rady Miasta Krakowa (1872–1881). Pełnił funkcję doradcy prawnego Galicyjskiego Banku dla Handlu i Przemysłu w Krakowie. Był inicjatorem stowarzyszenia Izba Kupiecka w Krakowie, aktywnie działał w krakowskim Towarzystwie Oświaty. Był reprezentantem Krakowskiej Izby Handlowo-Przemysłowej i w związku z tym wybierany w kurii II posłem do Sejmu Krajowego Galicji IV, V, VI, VII kadencji³⁵, pracował w komisjach: budżetowej (od 1877), bankowej (1880), kolejowej (1896), górniczej (1897) i wodnej (1904). W 1881 roku przeniósł się do Wiednia; był doradcą ministrów Juliana Dunajewskiego i Kazimierza Badeniego, a także prawnym i finansowym doradcą Länderbanku kierowanego przez Ludwika Wodzickiego, od 1895 roku prezesem Österreichisch-Israelitische Union w Wiedniu, posłem do austriackiej Rady Państwa VI, VII, VIII, IX, X kadencji. Współorganizował I Zjazd Przemysłowy w Krakowie w dniach 18–21 września 1901 roku.

Jerzy Gert (1908–1968), dyrygent i kompozytor, również urodził się w Tarnowie, w latach 1924–1932 studiował w Wiedniu w Neues Wiener Konservatorium, potem w Akademii für Musik und darstellende Kunst u J. Polnauera, pobierał lekcje kompozycji u Hannsa Eislera, Albana Berga i Arnolda Schönberga. W latach 1933–1939 kierował wytwórnią płyt gramofonowych „Odeon” w Warszawie, był dyrygentem orkiestry tej wytwórni, a okresie 1939–1941 dyrygentem Filharmonii we Lwowie. W 1941 roku nie udało mu się jednak uciec przed inwazją niemiecką, został aresztowany i już do końca wojny przebywał w obozach koncentracyjnych. Najpierw umieszczono go w Płaszowie, a po likwidacji obozu przewieziono na teren Austrii, do niemieckiego

³⁴ *Rapoport, Arnold Edler von Porada (1890) Dr. iur.*, <https://www.parlament.gv.at/WWER/PARL/J1848/Rapoport.shtml> [dostęp: 15.08.2020].

³⁵ *Wykaz Członków i Posłów Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerji z Wielkim Księstwem Krakowskim na VI. peryod w roku 1892*, Lwów 1892; J. Buszko, *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848–1918*, Warszawa 1996, s. 143, 383, 392, 401, 409, 417; K. Chłędowski, *Pamiętniki*, t. 2: *Wiedeń (1881–1901)*, oprac., wstęp A. Knot, Wrocław 1951, passim.

obożu koncentracyjnego Mauthausen, następnie do St. Valentin, potem do Ebensee. W 1946 roku kierował orkiestrą objazdową, w 1947 roku zorganizował Orkiestrę i Chór Polskiego Radia w Krakowie, a w latach 1954–1957 był także kierownikiem artystycznym Teatru Muzycznego w Krakowie; przygotował pięć premier: *Hrabinę Maricę*, *Krajinę uśmiechu*, *Wesołą wdówkę*, *Księżnę cyrkówkę*, *Noc w Wenecji*. Po połączeniu operetkowego Teatru Muzycznego z Operą w 1957 roku na cztery sezony objął kierownictwo artystyczne Filharmonii Krakowskiej³⁶, od 1957 roku do 1962 roku³⁷.

Dr Eliasz Goldhammer (1851–1912), prawnik, działacz społeczny i samorządowy, radny, urodzony w rodzinie żydowskiej Berla i Laje w Dynowie, po ukończeniu prawa na UJ przyjechał do Tarnowa na praktykę adwokacką, był obrońcą w sprawach karnych. Po raz pierwszy w historii miasta w wyborach do rady miejskiej w dniu 9 maja 1867 roku Żydzi zostali wybrani na radnych, stanowili wówczas jedną czwartą Rady. Od 1877 roku wybrany radnym miejskim, a od 1890 roku płatny asesora, czyli drugi zastępca burmistrza miasta. Był pierwszym w historii wiceburmistrzem Tarnowa narodowości żydowskiej, pełnił także obowiązki burmistrza miasta Tarnowa od dnia 13 grudnia 1906 roku do dnia 14 stycznia 1907 roku. Po wyborze na stanowisko burmistrza Tadeusza Tertila ustąpił ze stanowiska. Jednak odtąd do wybuchu II wojny światowej stanowisko to było obsadzane przez przedstawicieli narodowości żydowskiej. Współorganizował Żydowską Partię Narodową, bezskutecznie kandydował do Sejmu Krajowego Galicji i do Rady Państwa w Wiedniu z kurii miast w okręgu wyborczym Kołomyja–Śniatyn–Buczacz. Był prezesem Rady Nadzorczej Towarzystwa Kredytowego dla Handlu i Przemysłu, członkiem, a także dyrektorem Tarnowskiej Kasy Oszczędności³⁸.

O popularności Żydów z Tarnowa można było niejednokrotnie przeczytać w prasie, np. w czasopiśmie zegarmistrzowskim „Deutsche Uhrmacher-Zeitung” opisywana była nowa maszyna zbudowana według pomysłu tarnowianina Adolfa Stieglitza, służąca do obróbiania kotwicowych kółek zegarków. Skonstruowane urządzenie było pięć razy mniejsze od używanego dotychczas, pozwalało także wprawniejszemu zegarmistrzowi samodzielnie wykonać taką samą, nie wydając — jak dotąd — od 20 złr do 30 złr na zakup gotowej. „Jak widzimy ma i Tarnów ludzi pracy i wiedzy”³⁹.

³⁶ Filharmonia w Krakowie powstała po II wojnie światowej, rozpoczęła działalność w lutym 1945 roku; jej współorganizatorem był Zygmunt Latoszewski.

³⁷ A. Pachowicz, *Kompozytor, aranżer, dyrygent, Żyd rodem z Tarnowa — Jerzy Gert (1908–1968)*, w: *Żydzi w kulturze muzycznej Galicji*, t. 1, red. E. Nidecka, Rzeszów 2021, s. 180–198.

³⁸ E. Goldhammer zmarł 24 grudnia 1912 roku i został pochowany na cmentarzu żydowskim, w 1913 roku rada miejska w Tarnowie podjęła decyzję o nazwaniu jego imieniem części dawnej ul. Zdrojowej, a w budynku pod nr. 5 na tej ulicy, gdzie znajdowała się siedziba Towarzystwa Kredytowego, wmurowano istniejącą do dziś marmurową tablicę pamiątkową mu poświęconą.

³⁹ „Orzeł”, 1882, nr 2, 15 czerwca, s. 8.

Zagłada tarnowskich Żydów

Kres istnieniu tarnowskich żydów przyniosła II wojna światowa⁴⁰. Wojska niemieckie po zajęciu miasta wprowadziły nowy porządek⁴¹. Władze wojskowe 10 września 1939 roku⁴² poinformowały mieszkańców o karach grożących za niepodporządkowanie się niemieckim zakazom i nakazom. W przygotowanym tego dnia w języku polskim obwieszczeniu naczelnego dowódcy gen. Walthera von Brauchitscha powiadamiano Polaków, iż „armia niemiecka nie walczy przeciw spokojnym obywatelom”⁴³, jednak „kto podejmie nieprzyjazne uczynki wobec Niemców lub przechowuje bez pozwolenia broń palną, będzie karany według prawa wojennego”⁴⁴.

Po rozpoczęciu wojny do miasta przybywało coraz więcej Żydów, byli to m.in. wysiedleni z Krakowa, uciekający z Niemiec, a także przemieszczeni do Tarnowa z okolicznych miejscowości na mocy decyzji władz okupacyjnych⁴⁵. Jeszcze przed utworzeniem getta zmuszono wszystkich Żydów do opuszczenia centrum miasta i przeprowadzenia się do dzielnicy wschodniej, której nie mogli opuszczać, mieli także zakaz przemieszczania się.

19 czerwca na mocy zarządzenia landrata Kipkego Niemcy utworzyli w Tarnowie getto obejmujące swym zasięgiem ulice: Folwarczną, Kupiecką, Nową, Dębową, Plac pod Dębem, Plac Dożywocie, Bóźnic, Plac Magdeburski, Polną, Gołębią, Wschodnią, Szpitalną, Nowodąbrowską; przecznice między ulicami Lwowską i Słoneczną: Starodąbrowską, Widok, Krupniczą, Ochronek, Garbarską, Spadzistą, Krawiecką, Stolarską, Jasną, Lwowską. Na jego obszarze stłoczyli około czterdzieści tysięcy osób pochodzenia żydowskiego, w tym także przesiedleńców z innych miejscowości i krajów — m.in. z Czechosłowacji, III Rzeszy i Austrii⁴⁶.

⁴⁰ Z Tarnowa 14 czerwca 1940 roku został zorganizowany pierwszy transport więźniów do KL Auschwitz. Więcej informacji na ten temat: I. Strzelecka, *Pierwsi Polacy w KL Auschwitz*, „Zeszyty Oświęcimskie”, 1983, nr 18, s. 5–144; P.M. Cywiński, *Początki Auschwitz w pamięci pierwszego transportu polskich więźniów politycznych*, Oświęcim 2015, *passim*.

⁴¹ A. Pietrzykowa, *Region tarnowski w okresie okupacji hitlerowskiej. Polityka okupanta i ruch oporu*, Kraków 1984, *passim*; też, *Tarnowskie więzienie jako ostatni etap przed Oświęcimiem*, „Zeszyty Tarnowskie”, 1971, nr 3, s. 37–44; też, *Ziemia tarnowska w latach okupacji hitlerowskiej. Kronika zdarzeń*, „Zeszyty Tarnowskie”, 1972, nr 4, s. 78; też, *Ziemia tarnowska w latach 1939–1945*, w: Tarnów. *Dzieje miasta i regionu*, t. 3: *Lata drugiej wojny światowej i okupacji hitlerowskiej oraz Polski Ludowej*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów 1987, s. 15; A. Pachowicz, *Zapomniany żołnierz. Ppłk Stefan Musiałek-Łowicki 1896–1986*, Tarnów 2016, s. 126–138.

⁴² A. Pachowicz, *Wrzesień 1939 roku w Tarnowie*, w: *Wrzesień 1939 roku. Geneza II wojny światowej w polskiej perspektywie*, t. 2: *Wojsko, wojna, jeniectwo*, red. J. Faryś, T. Sikorski, P. Słowiński, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 155–161.

⁴³ ANK OT, Zarząd Miasta Tarnowa, sygn. 70.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ A. Bartosz, *Tu był tarnowski sztetl*, s. 352.

⁴⁶ K. Bańburski, J. Bogacz, J. Kozioł, *Żydzi w Tarnowie*, s. 56.

Więźniowie getta byli poddawani wielu narastającym represjom ze strony okupanta⁴⁷. 12 i 13 września 1942 roku około trzech i pół tysiąca tarnowskich Żydów deportowano do obozu zagłady w Bełżcu. Podobna łapanka miała miejsce miesiąc później, 15 listopada 1942 roku. W tym miesiącu też dokonano podziału getta na dwie części: w jednej z nich przebywały osoby mające kartę pracy, w drugiej — osoby bez zatrudnienia, starcy i dzieci (tutaj panowały bardzo ciężkie warunki życia, osoby te nie miały niemieckich przydziałów żywności).

Likwidacja getta — nadzorowana przez SS-Hauptsturmführer SS Amona Goetha, komendanta obozu koncentracyjnego w Płaszowie — rozpoczęła się 2 września 1943 roku. Tarnowskie getto zostało otoczone, a Żydów zmuszono do opuszczenia domów i zebrania się na Placu Magdeburskim. Po selekcji większość z nich — według różnych źródeł około siedmiu lub ośmiu tysięcy — wywieziono do KL Auschwitz, pozostałych — około trzech tysięcy — do obozu w Płaszowie. Setki osób zamordowano na ulicach miasta. W Tarnowie pozostawiono niewielką grupę żydowskich robotników zatrudnionych do prac porządkowych na terenie getta. Ostatni transport Żydów do KL Auschwitz wysłano 9 lutego 1944 roku; wówczas komendant wojskowy miasta ogłosił, że „Tarnów jest wolny od Żydów”⁴⁸.

II wojna światowa położyła kres istnieniu tarnowskich Żydów, zniszczyła ich domy, przeszłość materialną. Społeczność żydowska nigdy później do Tarnowa nie powróciła. Pod względem liczby mieszkańców pochodzenia żydowskiego Tarnów zajmował czwarte miejsce w Galicji. Więcej Żydów zamieszkiwało tylko Lwów, Kraków i Stanisławów. Do wybuchu II wojny światowej, do 1939 roku, liczba tarnowskich Żydów wzrastała i wynosiła dwadzieścia pięć tysięcy⁴⁹. Współcześnie o obecności Żydów w przestrzeni Tarnowa przypominają m.in. rozległy cmentarz żydowski, bima, łaźnia, ulica Żydowska.

⁴⁷ *Zimne spojrzenie. Ostatnie zdjęcia rodzin żydowskich z getta w Tarnowie, katalog wystawy = The Cold Eye. Final Pictures of Jewish Families from the Tarnów Ghetto*, exhibition catalogue, oprac. G. Aly, U. Baumann, M. Berner i in., tłum. H. Zeman-Castillo, J. Chase, Tarnów 2023, s. 10–267.

⁴⁸ K. Bańburski, J. Bogacz, J. Koziół, *Żydzi w Tarnowie*, s. 58.

⁴⁹ Liczba mieszkańców Tarnowa wynosiła wówczas 56 tys., Żydzi stanowili więc około 45% mieszkańców miasta. A. Bartosz, *Żydowskim szlakiem po Tarnowie = In the footsteps of the Jews of Tarnów*, Tarnów 2000 (publikacja niepaginowana). Z. Guldón, *Ludność żydowska w miastach Małopolskich w drugiej połowie XVII wieku*, w: *Żydzi w Małopolsce*, s. 85–97.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Narodowe w Krakowie Oddział w Tarnowie
ANK OT, Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Tarnowie 1849–1942, sygn. 33/276/1-140.
ANK OT, Zarząd Miasta Tarnowa, sygn. 70.

Relacje ustne

- Relacje ustne Aleksandra Szarleja.

Prasa

- „Jedność”, 1908, nr 2.
„Jedność”, 1908, nr 5.
„Jedność. Organ Żydów Polskich”, 1908, nr 35.
„Orzeł”, 1882, nr 2, 15 czerwca.
„Orzeł”, 1882, nr 11, 1 listopada.
„Unia”, 1884, nr 24, 30 listopada.

Opracowania

- Balicki W., *Miasto Tarnów pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym i naukowym*, Tarnów 1831.
Bałaban M., *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, t. 2: 1656–1868, Kraków 1936.
Bańburski K., Bogacz J., Koziół J., *Żydzi w Tarnowie. Świat, którego nie ma*, Tarnów 2003.
Bartosz A., *Tu był tarnowski sztetl*, w: *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, red. M.A. Murzyn, J. Purchla, tłum. M. Myszkiewicz, J. Czudec, Kraków 2008, s. 343–362.
Bartosz A., *Żydowskim szlakiem po Tarnowie = In the Footsteps of the News of Tarnów*, Tarnów 2000.
Buszko J., *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848–1918*, Warszawa 1996.
Chłędowski K., *Pamiętniki*, t. 2: *Wiedeń (1881–1901)*, oprac., wstęp A. Knot, Wrocław 1951.
Cywiński P.M., *Początki Auschwitz w pamięci pierwszego transportu polskich więźniów politycznych*, Oświęcim 2015.
Encyklopedia Tarnowa, red. A. Niedojadło, Tarnów 2010.
Guldon Z., *Ludność żydowska w miastach Małopolskich w drugiej połowie XVII wieku*, w: *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 23–36.
Herzig F., *Katedra niegdyś Kollegiata w Tarnowie wraz z krótką wzmianką o innych kościołach tarnowskich. Szkic historyczny na pamiątkę 500. rocznicy istnienia tegoż kościoła*, Tarnów 1900.
Horn M., *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce w 1507 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1974, nr 3, s. 11–15.
Hrabstwo Tarnowskie Sanguszków. Studia i materiały źródłowe, cz. 1, Tarnów 2001.
Kiryk F., *Miasta regionu tarnowskiego — Tarnów, Tuchów, Ciężkowice do końca XVI w.*, w: *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 1: *Czasy przedrozbiorowe*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów 1981, s. 211–297.
Krakowianie. Wybitni żydzi krakowscy w XIV–XX w., red. A. Kutylak, Kraków 2006.

- Pachowicz A., *Kompozytor, aranżer, dyrygent, Żyd rodem z Tarnowa — Jerzy Gert (1908–1968)*, w: *Żydzi w kulturze muzycznej Galicji*, t. 1, red. E. Nidecka, Rzeszów 2021, s. 180–198.
- Pachowicz A., *Środowisko inteligencji żydowskiej w Tarnowie w latach 1772–1918 (wybrani przedstawiciele)*, „*Galicja. Studia i Materiały*”, 11 (2024), s. 498–510.
- Pachowicz A., *Wrzesień 1939 roku w Tarnowie*, w: *Wrzesień 1939 roku. Geneza II wojny światowej w polskiej perspektywie*, t. 2: *Wojsko, wojna, jeniectwo*, red. J. Faryś, T. Sikorski, P. Słowiński, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 155–161.
- Pachowicz A., *Zapomniany żołnierz. Ppłk Stefan Musiałek-Łowicki 1896–1986*, Tarnów 2016.
- Pietrzykowa A., *Region tarnowski w okresie okupacji hitlerowskiej. Polityka okupanta i ruch oporu*, Kraków 1984.
- Pietrzykowa A., *Tarnowskie więzienie jako ostatni etap przed Oświęcimiem*, „*Zeszyty Tarnowskie*”, 1971, nr 3, s. 37–44.
- Pietrzykowa A., *Ziemia tarnowska w latach okupacji hitlerowskiej. Kronika zdarzeń*, „*Zeszyty Tarnowskie*”, 1972, nr 4, s. 77–97.
- Pietrzykowa A., *Ziemia tarnowska w latach 1939–1945*, w: *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 3: *Lata drugiej wojny światowej i okupacji hitlerowskiej oraz Polski Ludowej*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów 1987, s. 11–128.
- Półciwiatek J., *Skupiska żydowskie w Galicji u schyłku XVIII w.*, w: *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 149–157.
- Sejm Czterech Ziem. Źródła*, oprac. J. Goldberg, A. Kaźmierczyk, Warszawa 2011.
- Schipper I., *Żydzi w Tarnowie do końca XVIII w.*, „*Kwartalnik Historyczny*”, 19 (1905), nr 2, s. 228–239.
- Strzelecka I., *Pierwsi Polacy w KL Auschwitz*, „*Zeszyty Oświęcimskie*”, 1983, nr 18, s. 5–144.
- Tarnów. Wielki przewodnik*, t. 8: *Zawale*, red. S. Potępa, Tarnów 2001.
- Wróbel S., *Cudzoziemcy w Starym Tarnowie*, „*Rocznik Tarnowski*”, 1990, s. 11–22.
- Wykaz Członków i Posłów Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerji z Wielkim Księstwem Krakowskim na VI. peryod w roku 1892*, Lwów 1892.
- Zimne spojrzenie. Ostatnie zdjęcia rodzin żydowskich z getta w Tarnowie*, katalog wystawy = *The cold Eye. Final Pictures of Jewish Families from the Tarnów Ghetto*, exhibition catalogue, opracowanie G. Aly, U. Baumann, M. Berner i in., tłum. H. Zeman-Castillo, J. Chase, Tarnów 2023.

Netografia

- Rapoport, Arnold Edler von Porada (1890) Dr. iur., <https://www.parlament.gv.at/WWER/PARL/J1848/Rapoport.shtml> [dostęp: 15.08.2020].